

globální hodnotové řetězce
globální produkční síť
trojitá šroubovice (triple helix)
regionální inovační systémy
rozložené znalostní síť

TEORIE REGIONÁLNÍHO ROZVOJE

NÁSTIN, KRITIKA, IMPLIKACE

JIŘÍ BLAŽEK / DAVID UHLÍŘ

KAROLINUM

znalostní základny
příbuzná rozmanitost (related variety)
klastry
institucionální hustota

nová ekonomická geografie
nová teorie endogenního růstu
local buzz - global pipelines
odvětvová a geografická krátkozrakost

model vývojových trajektorií odvětví v regionech
role osobností v regionálním rozvoji (leadership)
typy funkčního upgradingu a downgradingu
koncept inteligentní specializace
„regionalizace“ sektorových politik

Teorie regionálního rozvoje

Nástin, kritika, implikace

Jiří Blažek, David Uhlíř

Recenzovali:

prof. RNDr. René Matlovič, Ph.D.

prof. RNDr. Milan Víturka, CSc.

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum

Praha 2020

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání třetí, přepracované a doplněné

© Univerzita Karlova, 2020

© Jiří Blažek, David Uhlíř, 2020

ISBN 978-80-246-4566-7

ISBN 978-80-246-4584-1 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Předmluva	9
Úvod	11
1. Hlavní metodologické přístupy	19
1.1 Pozitivismus	20
1.2 Postpozitivistické směry	22
1.2.1 Kritický racionalismus a falzifikace	22
1.2.2 Postpozitivismus ve filozofii vědy	23
1.2.3 Strukturalismus	25
1.2.4 Kritický realismus	26
1.2.5 Teorie strukturace	28
1.3 Relativistické přístupy	30
1.3.1 Hermeneutika	30
1.3.2 Poststrukturalismus a postmodernismus	31
2. Teorie regionálního rozvoje	35
2.1 Neoklasické a neoliberální teorie regionálního rozvoje	35
2.1.1 Lokalizační teorie	35
2.1.2 Jednosektorový model	41
2.1.3 Dvousektorový model	42
2.1.4 Růstové účetnictví	45
2.1.5 Nová ekonomická geografie (geografická ekonomie) (P. Krugman, M. Fujita, A. Venables) a nová teorie (Endogenního) růstu (P. Romer, B. Arthur)	47
2.1.5.1 Nová ekonomická geografie (geografická ekonomie)	47
2.1.5.2 Nová teorie (endogenního) růstu	57
2.1.6 Regionální politika inspirovaná neoklasickými a neoliberálními přístupy	61
2.2 Teorie skupiny jádro–periferie	65
2.2.1 Úvod	65
2.2.2 Teorie exportní základny (D. North)	65
2.2.3 Teorie růstových pólů (F. Perroux, J. Boudeville)	68
2.2.4 Teorie kumulativních příčin (G. Myrdal)	73
2.2.5 Teorie nerovnoměrného rozvoje (A. Hirschman)	77
2.2.6 Obecná teorie polarizovaného rozvoje (J. Friedmann)	87
2.2.7 Shrnutí	90
2.2.8 Regionální politika inspirovaná teoriemi skupiny jádro–periferie	91
2.3 Strukturalistické přístupy	96
2.3.1 Neomarxistické teorie rozvoje – teorie závislosti (<i>dependency theory</i>) ..	96
2.3.2 Teorie nerovné směny (A. Emmanuel)	98

2.3.3	Strukturalistický marxismus (D. Harvey a N. Smith)	101
2.3.4	Teorie mezeonomiky (S. Holland)	106
2.3.5	Shrnutí – srovnání neomarxistických a neoliberálních přístupů	108
2.3.6	Teorie výrobních cyklů a teorie ziskových cyklů	111
2.3.6.1	Teorie výrobních cyklů (R. Vernon)	111
2.3.6.2	Teorie ziskových cyklů (A. Markusen)	113
2.3.7	Regulační teorie (A. Lipietz, M. Aglietta)	118
2.3.7.1	Regulační teorie a prostor – teorie flexibilní specializace a kalifornská škola	124
2.4	Kritickorealistické přístupy	131
2.4.1	Teorie prostorových děleb práce (D. Massey)	131
2.4.2	Diskuze o lokalitách (<i>Locality debate</i>)	139
2.5	Institucionální směry	144
2.5.1	Teorie výrobních okrsků a teorie flexibilní specializace.	146
2.5.2	Klastry	158
2.5.3	Sociokulturní prostředí a konkurenceschopnost regionů: sítě kontaktů a regionální „zakořenění“	175
2.5.4	Teorie učících se regionů a institucionální hustota	179
2.5.4.1	Institucionální hustota v kontextu teorie učících se regionů.	182
2.5.5	Triple Helix (trojitá šroubovice)	189
2.5.6	Regionální inovační systémy (RIS)	196
2.5.6.1	Model vývojových trajektorií odvětví v regionech (<i>regional industrial path development model</i>)	204
2.5.6.2	Role vůdčích osobností v regionálním rozvoji (<i>place leadership</i>)	207
2.5.7	Diferencované znalostní základny	210
2.5.8	Příbuzná rozmanitost (<i>příbuzná diverzifikace</i>) a její role v regionálním rozvoji	215
2.5.9	Globální komoditní řetězce, globální hodnotové řetězce, globální produkční sítě	220
2.5.9.1	Způsoby řízení globálních produkčních sítí (<i>governance</i>)	228
2.5.9.2	Upgrading (zlepšování pozice)	230
2.5.9.3	Vývojová dynamika globálních produkčních sítí	244
2.5.9.4	Kritika GVC, GPN a GCC	246
2.5.9.5	Možné praktické implikace	251
2.5.10	Regionální politika inspirovaná institucionálními teoriemi	254
2.6	Současné období regionální politiky: trendy a implikace	264
2.6.1	Trendy v regionální politice v 21. století	264
2.6.2	Regionální versus sektorová politika	270
2.6.3	Strategie inteligentní specializace (RIS 3)	272

Závěr	277
Koncepční rozdíly teorií regionálního rozvoje	279
Divergence versus konvergence: věčná otázka?	282
Aktér versus struktura – základní dilema sociálních teorií	285
Příloha	
Hledání „zázračného receptu“ v době znalostní ekonomiky	291
1. Excelentní výzkum a špičkové rozhraní mezi výzkumem a podnikovou sférou	295
2. Podpora talentů	296
3. Podnikatelská kultura a role vzorů	298
4. Inteligentní peníze a kvalifikované poradenství	299
5. Kontakty a sítě	302
6. Řízení (<i>governance</i>) a regulační rámec	304
7. Kvalita života a atraktivita regionu	306
8. Dopravní dostupnost	307
Summary	311
Bibliografie	315
Seznam rámečků	351
Rejstřík jmenný	352
Rejstřík věcný	358

Předmluva

Třetí vydání, na rozdíl od vydání druhého, nepředstavuje výrazně rozšířenou verzi předchozího vydání, ale spíše vydání přepracované. Zatímco ve druhém vydání byla představena celá řada nových teorií a konceptů vytvořených na přelomu tisíciletí či krátce po něm, v poslední dekádě podle našeho názoru k tak podstatnému posunu v konceptualizaci ve sféře regionálního rozvoje nedošlo. Přesto jsme dali před dotiskem druhého vydání přednost přípravě vydání nového, a to z několika důvodů. Prvním důvodem je skutečnost, že obě teorie, které výrazně dominují současnému regionálnímu výzkumu, tj. teorie globálních hodnotových řetězců, resp. globálních produkčních sítí na straně jedné a teorie regionálních inovačních systémů (a návazných konceptů, jako jsou znalostní základny a příbuzná rozmanitost) na straně druhé, byly v posledních letech masivně aplikovány a testovány v různých socioekonomických kontextech, což přineslo celou řadu nových poznatků. Příslušný text tak bylo nutno v řadě případů zásadním způsobem rozšířit či přepracovat. Druhým důvodem je rozpracování nových přístupů či témat (jako např. role osobností v regionálním rozvoji nebo koncept inteligentní specializace), které je rovněž nutné reflektovat. Dalším důvodem pro přípravu třetího vydání pak byla potřeba pečlivé revize také těch částí publikace, které tvořily jádro

prvního vydání, neboť od doby přípravy prvního vydání uplynulo již téměř dvacet let. V neposlední řadě musíme přiznat, že nové vydání opravuje i řadu nepřesností, kterých jsme se dopustili v předchozích vydáních. Třetí vydání v rozhodující míře navazuje na strukturu vypracovanou v rámci druhého vydání, avšak se dvěma hlavními úpravami. Kromě předmluv k předchozím vydáním jsme se rozhodli vypustit také přehledové kapitoly věnované stručnému představení hlavních teoretických směrů v ekonomii, a to ze dvou hlavních důvodů. Prvním důvodem je skutečnost, že současné teorie regionálního rozvoje, které představují do značné míry syntézu dosavadního poznání v oblasti regionálního výzkumu, a představují proto přirozené těžiště našeho zájmu, vykazují již jen velmi slabou vazbu na ekonomické teorie. Dalším důvodem pro vypuštění těchto kapitol je pak skutečnost, že v současnosti již existuje celá řada specializovaných publikací v češtině, které v různé míře podrobnosti ekonomické teorie představují. V novém vydání již také není představen Harrodův-Domarův model, který nemá bezprostřední relevanci pro vysvětlení regionálního rozvoje.

Další změnou je pak úprava řazení kapitol v rámci bloku věnovaného institucionálním teoriím regionálního rozvoje, která je motivovaná úsilím o lepší časovou i konceptuální návaznost těchto teorií. Zcela nově byly vypracovány jen tři nové kapitoly. První nově zpracovaná kapitola je věnována nedávno vytvořenému modelu vývojových trajektorií odvětví v regionech, druhá kapitola se zabývá rolí klíčových osobností (leaderů) v regionálním rozvoji a třetí probírá koncept inteligentní specializace.

Podobně jako při přípravě obou předchozích vydání jsme i tentokrát zavázáni za velmi cenné podněty celé řadě našich českých i zahraničních kolegů, ať již působících v akademické sféře nebo praktikům v oblasti regionálního rozvoje, kteří pracují v soukromých firmách či zprostředkujících organizacích typu krajských inovačních center či regionálních rozvojových agentur. Zvláštní poděkování za cenné připomínky a úpravy textu patří Viktoru Květoňovi, který spolu s Jiřím Blažkem zajišťuje stejnojmenný kurz na Přírodovědecké fakultě UK, a Josefu Novotnému ze stejného pracoviště za velmi podnětné připomínky k nové ekonomické geografii a k nové teorii (endogenního) růstu. V neposlední řadě děkujeme i všem podnikatelům a pracovníkům veřejné správy, kteří nám poskytli rozhovory nebo se kterými jsme v dlouhodobém kontaktu; jejich znalosti nám při zpracování této publikace velmi pomohly.

*V Praze a Brně v lednu 2020
Jiří Blažek a David Uhlíř*

Úvod

Teorií regionálního rozvoje byl vytvořen poměrně značný počet, přičemž soubor těchto teorií je koncepčně hybridní, takže i jejich samotné výchozí principy jsou často protikladné. Teorie regionálního rozvoje lze klasifikovat mnoha způsoby v závislosti na přijetí různých kritérií, tradičně však bývají děleny do dvou velkých skupin (viz např. Armstrong a Taylor 1993, Chisholm 1990 nebo Martin a Sunley 1998). Do první skupiny jsou zařazovány konvergenční teorie, jejichž autoři se přiklánějí k názoru, že přirozenou základní tendencí regionálního rozvoje je vyrovnávání rozdílů mezi regiony. Druhou skupinu pak tvoří divergenční teorie, jejichž zastánci jsou přesvědčeni, že v průběhu vývoje dochází spíše k dalšímu zvětšování regionálních rozdílů. Základní rozdíl mezi oběma skupinami spočívá v tom, zda jejich autoři přikládají větší význam mechanismům a procesům vedoucím k nivelizaci, nebo naopak, zda za silnější považují procesy a mechanismy diferenciační (kumulativní, selektivní, koncentrační apod.). Většina zastánců obou základních teoretických směrů samozřejmě přiznává i existenci opačných procesů, tedy například zastánci teorií nerovnoměrného rozvoje počítají s působením vyrovnávacích mechanismů, jejich působení však považují za dočasné, náhodné nebo za slabší (Blažek 1999a).

Typickým příkladem je Myrdalova, respektive Hirschmanova teorie kumulativních příčin (blíže viz kap. 2.2.4 a 2.2.5), kde autoři rozlišují převážující negativní, tzv. polarizační, respektive *back-wash* efekty působení vyspělejších regionů na méně vyspělé regiony, ale popisují i pozitivní působení (*spread*, respektive *trickle-down* efekty). Jiné teorie zase předpokládají v prvních fázích vývoje regionálního systému existenci velkých regionálních rozdílů, které jsou v dalším vývoji postupně zmenšovány (např. J. Friedmann 1966). Existují také epizodické teorie regionálního rozvoje, které jsou založeny na přesvědčení o více či méně pravidelném střídání (relativní) prosperity a úpadku v jednotlivých regionech. Dělení teorií na konvergenční a divergenční je dále zproblematizováno nejednoznačnou definicí a velmi odlišným chápáním časového horizontu, ve kterém by mělo ke konvergenci či divergenci docházet. Platí přitom, že konvergenční teorie pracují v zásadě s daleko delšími časovými horizonty než teorie divergenční.

Jiná dělení teorií regionálního rozvoje nabízí Markusen¹ (1985), a to jednak na základě jejich epistemologické konstrukce, kdy teorie člení na induktivní a deduktivní (přičemž v naprosté většině teorií jsou kombinovány oba přístupy, teorie však mohou být klasifikovány podle převládajícího přístupu), jednak na teorie zdůrazňující stranu poptávky versus stranu nabídky. Toto druhé dělení teorií má značný význam především z hlediska vytváření regulačních mechanismů a nástrojů, včetně koncepce regionální politiky.

Přestože je dělení regionálních teorií na teorie konvergenční a divergenční velmi hrubé (a níže bude nastíněna citlivější typologie), je třeba přiznat, že je do jisté míry dělením základním. Přitom názor na otázku, zda je základní tendencí regionálního rozvoje tendence k rovnováze, či naopak k nerovnováze, prošel v průběhu 20. století nemalými proměnami, a to i v návaznosti na daleko širší a obecnější diskuze o roli státu a státních intervencí v ekonomice a ve společnosti vůbec. Na názoru na tyto principiální otázky závisela i koncepce regionální politiky v jednotlivých obdobích. Schéma zobrazující vývoj názorů na roli státu v ekonomice a ve společnosti a hlavní implikace pro teorie regionálního rozvoje i pro koncepci regionální politiky je představeno spolu s přibližným časovým vymezením v tabulce 1 (blíže k vývojovým etapám regionální politiky viz Prestwich a Taylor 1990 nebo Blažek 1993).

1 Jednou z dlouhodobě diskutovaných otázek původních i překladových textů publikovaných v češtině je problematika přechylování cizích ženských příjmení. Vzhledem k tomu, že v redakční praxi psaných textů v oboru ekonomické geografie se cizí ženská příjmení uvádějí v nepřechýlené podobě, respektujeme tento úzus i v následujícím textu.

Tab. 1: Hlavní vývojové etapy teorií regionálního rozvoje a regionální politiky

Obecný přístup	Převažující teorie regionálního rozvoje	Regionální politika
neoklasický (1920–1940)	konvergenční teorie (zejména tzv. neoklasické modely)	základní koncept – „dělníci za práci“, byly používány nástroje zvyšující mobilitu pracovních sil
keynesiánský (1950–1975)	divergenční teorie (např. teorie kumulativních příčin, teorie pólů růstu)	„práce za dělníky“, nástroje podporující příliv investic ze soukromého i veřejného sektoru do problémových regionů (investiční dotace, relokace institucí)
neomarxistický (1970–1985)	divergenční teorie (např. teorie nerovné směny)	návrhy na opatření neomarxisté zpravidla neformulovali; v některých socialistických zemích byla regionální politika velmi účinná (např. v bývalém Československu), ale za cenu ztráty ekonomické výkonnosti a vnější konkurenceschopnosti celého státu
neoliberální (1975–)	konvergenční i divergenční teorie (např. nová teorie růstu, teorie závislosti na ušlé cestě)	„podpora lokální iniciativy“, podpora malých a středních firem, decentralizace kompetencí, deregulační opatření
institucionální (1980–)	divergenční teorie (např. teorie výrobních okrsků, teorie učících se regionů, teorie regionálních inovačních systémů)	„spolupráce a inovace“, podpora malých a středních firem, šíření inovací, networking, gradualistická proměna místních institucí založená na důvěře a učení

Zdroj: upraveno podle Blažek 1999a

Jednou ze základních otázek, které se teorie regionálního rozvoje snaží zodpovědět, je i názor na roli státu, resp. veřejné správy v ekonomice a ve společnosti. Krajní stanoviska představují neintervencionistické (zejména neoklasické, do značné míry i neoliberální směry) a intervencionistické přístupy (keynesiánský a zejména neomarxismus), přičemž většina současných teorií regionálního rozvoje usiluje o vyvození praktických implikací pro design příslušných politik a lze je tedy označit za intervencionistické. Nicméně hledání vhodné míry intervencionismu souvisí mj. s řešením velmi složitého dilematu mezi principem zásluhovosti a principem solidarity. Složitost řešení vyplývá nejen ze subjektivity vnímání obou těchto principů jednotlivci, ale i z velké proměnlivosti názorů mezi různými společnostmi v čase, přičemž objektivizace řešení je prakticky vyloučená a v zásadě se vždy jedná o multidimenzionálně podmíněný kompromis mezi hlavními aktéry. Významným příkladem, kdy má řešení dilematu mezi principem zásluhovosti a solidarity velký praktický význam, je architektura systému financování místní a regionální samosprávy (blíže viz např. Blažek 1996b nebo Blažek 1999c).

Podobně závažným dilematem je i otázka vzniku a významu nerovnosti pro ekonomický a sociální rozvoj. Liberální směry v zásadě tvrdí, že čím větší

prostor se poskytne tržním silám, tím vyšší bude tempo ekonomického růstu. Naopak pro nezbytnost alespoň částečného omezení působení tržních sil hovoří nejen široce pojímaná sociální hlediska, ale i hlediska ekonomická, zejména snaha předejít monopolizaci ekonomiky a udržet tak konkurenční prostředí. Mezi sociální hlediska patří nejen hlediska charitativní, tj. pomoc slabším a jejich ochrana, ale i zohlednění skutečnosti, že příjem jednotlivců nezávisí jen na vlastních schopnostech, ale také na existujících vnějších omezeních (např. přístupu ke vzdělání, existujících vlastnických vztazích, prostoru pro sociální i geografickou mobilitu) i na ochotě riskovat (a tím do jisté míry i na náhodě). Dále se často jedná i o společenskou nepřijatelnost ponechání působení volného trhu v některých sférách (např. ve zdravotnictví). Také rozdíly v životní úrovni obyvatel různých regionů nejsou závislé jen na schopnostech a iniciativě jejich obyvatel, ale například i na ekonomické struktuře (často v určitém historickém období výrazně ovlivněné disponibilními přírodními zdroji), jak přesvědčivě ukazují problémy právě v tradičně průmyslových oblastech. Podobný je vliv geografické polohy, ale i konkrétních vládních rozhodnutí (např. lokalizace zbrojní výroby, státních výzkumných ústavů či umístění staveb velké dopravní infrastruktury apod.). Na úrovni aktérů existuje navíc soubor významných mechanismů fungujících na principu pozitivní zpětné vazby, které jsou označovány jako vnější úspory. Ty umožňují individuálním aktérům, např. firmám, získat významné výhody, které přitom nemusejí být k dispozici jejich konkurentům či jiným aktérům (blíže viz rámeček 1).

Problém vzniku nerovností a jejich význam pro vývoj společnosti je principiální otázkou (nejen v souvislosti s koncipováním regionální politiky), která však dosud nebyla uspokojivě vysvětlena, a její objasnění je jedním z významných úkolů společenských věd do budoucna. Zde se proto jen dotkneme nejzákladnějších příčin. Ty lze v zásadě rozlišit na vnitřní a vnější. Vnitřními příčinami rozdílné úspěšnosti jednotlivců je jejich odlišná dispozice, pokud jde o celý soubor individuálních schopností a dalších osobních vlastností (jako je vůle, úsilí, ambice, vize, schopnost dosáhnout dohody), které ovlivňují míru jejich využití, respektive realizace vlastních schopností. Vnější příčiny představují jednak společensky podmíněné rozdíly v možnostech osobní schopnosti realizovat se a dále se rozvíjet (např. díky rozdílům ve společenském postavení), jednak rozdíly dané heterogenitou vnějšího prostředí. Tato heterogenita je primárně fyzickogeografické povahy, avšak s rozvojem společnosti se zvětšoval a postupně nabýval na dominanci význam socioekonomických faktorů. S odpoutáváním od závislosti na přírodním prostředí docházelo k vytváření vývojových mechanismů, často kumulativního typu, které umožňují prohlubování rozdílů mezi jednotlivci. Patrně nejvýznamnějším kumulativním mechanismem je akumulace majetku a možnost jeho předávání (a to i mezi generacemi) a dalšího rozmnožování investováním (Hampl 1998a). Významný faktor nerovnoměrného rozvoje nepochybně představuje i rozdílná kvalita a dostupnost vzdělání. Významným procesem ovlivňujícím mj. i rozvoj konkrétních

regionů je i migrace obyvatelstva, která je často výrazně selektivní. I když jsou uvedené příčiny vzniku rozdílů významné, neumožňují odpovědět na otázku, proč se za posledních 200 až 250 let (což je z hlediska historie lidstva velice krátké období) tak pronikavě zvýšily například rozdíly v životní úrovni obyvatel mezi vyspělými a rozvojovými zeměmi. Do té doby byly totiž rozdíly v kulturním a ekonomickém vývoji mnohem menší než dnes (Kaldor 1970). Vývoj za posledních několik staletí ukazuje, že neustálé vznikání rozdílů na všech hierarchických/měřítkových úrovních je obvykle silnější než opačně působící difuzní a homogenizační procesy.

Je však nezbytné zdůraznit, že příčinou rozdílů mezi jednotlivci, případně dalšími aktéry, není primárně trh, respektive tržní mechanismus, protože k významným rozdílům by docházelo i bez existence trhu, což lze ilustrovat například na rozdílech v dosaženém stupni rozvoje u různých typů autarkických společností. Tržní mechanismus není sice prvotní příčinou existence rozdílů, představuje však soubor významných mechanismů, z nichž některé působí ve směru zvyšování rozdílů, zatímco jiné naopak ve směru jejich snižování. Příkladem tržního mechanismu, který působí na snižování rozdílů, může být například přesun kapitálu do oblastí s vyšší mírou zisku, což přispívá k vyrovnávání míry zisku. Naopak na zvyšování rozdílů mezi tržními aktéry působí například některé principy bankovníctví, kdy externí zdroje (např. úvěr) snáze získá úspěšný subjekt (firma či jiná organizace), což umožní dále dynamizovat jeho rozvoj. Významným problémem tržních transakcí je pak skutečnost, že i když za předpokladu dobrovolnosti transakce, dokonalé informovanosti a racionality aktérů na tržní směně získají obě (všechny) zúčastněné strany, neexistuje mechanismus, který by zaručil rovnováhu v dělbě zisku. Příkladem tržní transakce, kdy existuje zřetelný prostor k výrazně jednostranné kumulaci zdrojů, jsou transakce, které probíhají v oligopolním, či přímo monopolním prostředí. Intenzita nivelizačních i diferenciačních mechanismů tak do značné míry záleží na regulačním a institucionálním rámci, ve kterém jsou ekonomické aktivity realizovány. Například se jedná o úsilí státu zajistit vymahatelnost práva a vynutit dodržování principů volné hospodářské soutěže.

Existence nerovností je však významným podnětem společenského vývoje, předpokladem pro formování efektivnějších forem územní dělby práce a specializaci (Hampl 1998a, b). Ačkoli je existence rozdílů žádoucí a nezbytná (viz např. Hirschman 1958), příliš velké rozdíly, ať již mezi jednotlivci nebo mezi regiony, přestávají působit stimulačně a mají i závažné sociální a politické důsledky, a proto jsou zpravidla považovány za negativní jev. Velikost nerovností mezi jednotlivci i skupinami obyvatel je vládami omezována souborem politik, včetně například daňového systému, sociálního zabezpečení apod. Jednou z forem, kterou se vlády snaží o snížení rozdílů na regionální úrovni, je regionální politika. Tolerance k regionálním rozdílům, podobně jako k sociálním nerovnostem, je v různých společnostech velmi odlišná a navíc značně proměnlivá, takže stejně velké regionální rozdíly v závislosti na konkrétních

podmínkách mohou, ale také nemusejí být považovány za problém a důvod pro intervenci.

V souvislosti s koncepcí regionální politiky je nutno zdůraznit, že existují nejen významné rozdíly v citlivosti společnosti na regionální disparity v různých sférách, ale i rozdíly v možnostech společnosti disparity v různých sférách ovlivnit. Regionální politika pak představuje konkrétní projev úsilí společnosti o snížení (změnu) velikosti regionálních rozdílů. Rozdíly v socioekonomické vyspělosti regionů však nejsou jediným důvodem pro existenci regionální politiky. Regionální politiku je spíše nutno chápat jako součást souboru ekonomických a sociálních politik, pomocí níž se státy snaží dosáhnout národních cílů, jako je ekonomický růst, sociální a politická stabilita, rovnost šancí obyvatel i rozdělování příjmů způsobem, který většina obyvatel považuje za spravedlivý a který je současně ekonomicky stimulačím.

Základním předpokladem pro existenci regionální politiky je kromě stanovení cílů i vymezení regionů, vůči kterým bude regionální politika uplatňována. Klíčovým prvkem regionální politiky je právě regionální selektivnost, tedy zaměření podpory jen na vybrané regiony. Existují přitom dva základní typy regionální politiky (Gorzelač a Kuklinski 1992). Prvním je „strategická“ regionální politika, která je zaměřena na dosažení vnější konkurenceschopnosti státu jako celku tím, že bude posílena konkurenceschopnost a atraktivita jádrových aglomerací daného státu (tuto politiku provádí řada mimoevropských států jako je Čína, Indie, Jižní Korea, Thajsko aj., ale v 80. letech 20. stol. ji provádělo i například Nizozemsko s cílem podpořit aglomeraci Randstad v konkurenci s Londýnem, Paříží, Bruselům a Frankfurtem). Druhým základním typem regionální politiky je politika „pojišťovací“, tj. regionální politika orientovaná na zmírnění ekonomických a sociálních problémů v zaostávajících či strukturálně postižených regionech a na posílení vnitřní soudržnosti státu. Zatímco dříve výrazně převažovalo pojetí regionální politiky jakožto politiky „pojišťovací“, v současnosti je strategické zaměření regionální politiky již poměrně časté a prvky „strategické“ regionální politiky se stále více prosazují např. i v rámci politiky soudržnosti EU.

V případě „pojišťovací“ regionální politiky, zaměřené na podporu hospodářsky nejslabších či nejproblémovějších regionů, je nutné zdůraznit, že pojem problémový region je velmi relativní (viz např. velmi rozdílný význam pojmu problémový nebo růstový region ve Švýcarsku ve srovnání se státy střední a východní Evropy, případně dokonce ve srovnání s rozvojovými zeměmi). Obecně také platí, že vyspělejší státy se vyznačují menšími meziregionálními rozdíly, než je tomu ve státech zaostalejších (např. USA versus Čína). Proto také tradiční dilema mezi sociální spravedlností na jedné straně a ekonomickou efektivností, respektive rizikem neefektivní alokace zdrojů na straně druhé existuje především v rozvojových zemích, a to díky podstatným regionálním rozdílům v mnoha sférách, zejména v kulturních tradicích, vzdělanosti, vybavenosti infrastrukturou i v produktivitě práce (Chisholm 1990).

V současnosti je hlavním trendem ve sféře regionální politiky její provazování s dalšími podpůrnými státními politikami, zejména se sociální politikou, a také „regionalizace“ sektorových politik. Příkladem prvního typu je politika hospodářské a sociální soudržnosti EU, která vznikla v roce 1989 spojením regionální politiky se sociální politikou a s částí zemědělské politiky. „Regionalizací“ sektorových politik rozumíme takové nastavení podpůrných politik, které formou nebo intenzitou podpory reflektuje rozdílné potřeby jednotlivých regionů. Zatímco prakticky všechny sektorové politiky mají zřetelné regionální dopady (a často i velmi podstatné, např. státní podpora výzkumu a vývoje, která je výrazně koncentrovaná do největších měst), jen některé politiky mají citlivě zakomponovanou regionální dimenzi a můžeme tak hovořit o jejich „regionalizaci“. Příkladem „regionalizace“ sektorových politik může být např. posuzování regionálních dopadů velkých infrastrukturních staveb, regionálně diferencovaná výše investičních pobídek pro velké zahraniční i domácí investory nebo aktivní politika zaměstnanosti, neboť finanční prostředky na její realizaci jsou okresním úřadům práce státem rozdělovány podle klíčových parametrů jednotlivých trhů práce (míra nezaměstnanosti, počet uchazečů na jedno volné pracovní místo apod.).

Teorie regionálního rozvoje však nepředstavují konceptuální východisko jen pro regionální politiku, ale i pro řadu dalších politik, a to realizovaných jak na úrovni státu (např. průmyslová či inovační politika), tak i na úrovni lokální či regionální (viz např. regionální rozvojové či inovační strategie). Zdá se, že v dnešním výrazně globalizovaném světě se těžiště podpůrných politik, alespoň ve vyspělých státech, paradoxně přesouvá právě na regionální úroveň. Klíčovými prvky úspěchu vysoce rozvinutých regionů je tak vytváření podmínek pro mobilizaci a vzájemnou kooperaci aktérů regionálního rozvoje, schopnost identifikace konkurenčních výhod „svého“ regionu v mezinárodním měřítku, a to mj. i na základě dosavadní vývojové trajektorie, avšak s přihlédnutím k probíhajícím či předpokládaným globálním vývojovým trendům. Hlavním nástrojem pro dosažení rozvoje je pak zapojení klíčových aktérů do přípravy a realizace na míru šité regionální inovační, příp. rozvojové strategie. Tyto strategie jsou založené na využití a dalším posílení silných stránek daného regionu, jako je kvalitní institucionální rámec (vzdělávací systém, legislativa, intenzivní spolupráce mezi různými aktéry, míra důvěry, celková „atmosféra“ v regionu, ale i existence specializovaných institucí, jako jsou regionální rozvojové agentury, regionální inovační centra apod.), a pochopitelně i na kreativní a sofistikované aplikaci nejnovějších poznatků ve sféře regionálního rozvoje.

Je třeba zdůraznit, že se v řadě států postupně proměňuje hodnotový žebříček obyvatel a s tím související chápání samotného pojmu „rozvoj“. Nejprve však je nutné uvést rozdíl mezi pojmy „rozvoj“ a „růst“. Zatímco „růst“ je tradičně pojímán jako změna převážně kvantitativní povahy, „rozvoj“ je zpravidla považován za kvalitativní změnu. Nicméně dříve byl (regionální) rozvoj

chápán primárně jako rozvoj ekonomický, případně socioekonomický, tj. jako proces dosahování cílů, jako je vysoká míra zaměstnanosti, vzdělanosti, zajištění kvalitní technické a sociální infrastruktury apod. V dnešní době je již „rozvoj“ chápán daleko šířeji a zahrnuje i snahu o adekvátní reakci na globální výzvy, včetně zajištění kvalitního životního prostředí, vysoké kvality života a jejich udržitelnosti. Zatímco ve vyspělých státech jsou globální výzvy chápány i jako významná příležitost (viz vývoj řady nových technologií, např. na vázání a ukládání uhlíku, pro regeneraci baterií pro elektromobily atd.), v naší zemi i řada jinak velmi osvědčených osobností stále chápe investice do „ekologie“ jako vícenáklad, který firmy poškozuje, neboť snižuje jejich konkurenceschopnost, a tím podvazuje regionální rozvoj. Významným rysem osobností ve vyspělých regionech je tedy i schopnost „číst znamení času“ a ovlivnit veřejný diskurz odpovídajícím směrem a s tím související schopnost nalézat nové rozvojové příležitosti, případně i vytvářet i zcela nové trhy (Mazzucato 2018).

Než přejdeme k nástinu a kritice jednotlivých teorií regionálního rozvoje, je účelné představit alespoň stručný metodologický přehled, který poskytuje základní orientaci v problematice vědeckých teorií. Ten představuje nezbytný předpoklad pro správné zařazení, klasifikaci i kritické zhodnocení teorií regionálního rozvoje.

Hlavní metodologické přístupy

Cílem vědy a vědeckého poznání vůbec by měla být snaha objasnit charakter jevů a vysvětlit jejich příčiny. Realita, která nás obklopuje, je však často příliš složitá a proměnlivá na to, abychom ji uchopili a uspokojivě popsali v rámci jedné jednoduché teorie nebo modelu. Už od antiky a s ještě větší intenzitou od dob osvícenství se věda pokouší vyrovnat s problémem, který představuje nikdy nekončící proces tvorby teorií, jejich porovnávání se skutečností, revize a formulování teorií nových. V dnešní době tak můžeme hovořit o celé škále teorií, mezi kterými jako by si vědec mohl „vybírat“ tu, která se mu zdá nejvhodnější. Tak by se alespoň mohlo zdát podle názoru, který obhajují někteří postmoderní teoretikové a stoupenci relativistických přístupů. Zatímco existence takové plurality je některými vědci oslavována, jiní jsou z ní zmateni a další ji rovnou zavrhnou. Každý, kdo se chce vědě a výzkumu odpovědně věnovat, se však musí s touto situací vypořádat, zamyslet se nad mírou obecnosti teorie, již chce používat (zda se zabývat otázkami dílčích či obecných pravidelností, nebo dokonce na hledání pravidelností zcela rezignovat), a mít alespoň základní představu o teoretických přístupech, které se uplatňovaly v minulosti.

Následující přehledový text proto obsahuje alespoň krátký historický nástin původu a osudů jednotlivých přístupů a jejich výzkumných metod

a pokouší se ve zhuštěné a zjednodušené podobě představit problematiku vědecké metodologie a teorie vědy. Celá tato část vychází z přesvědčení autorů, že teorie je nezbytným předpokladem pro kvalitní vědeckou práci. Teorie představuje základní formu uspořádání vědeckého poznávání, jakýsi organizační nástroj, který nám umožňuje osvětlit určitou oblast reality, vysvětlit její souvislosti s jinými oblastmi. Metodologie je pak věda, která zkoumá způsob a základní principy, jimiž se řídí tvorba teorií a výzkumných postupů, jakož i základní premisy, ze kterých tvorba teorií vychází, a je proto i nezbytným vodítkem při hodnocení teorií.

Předložený nástin představuje stručný metodologický přehled hlavních přístupů ve společenských vědách v jejich obecné podobě a nastiňuje hlavní rysy jednotlivých metodologických přístupů. Přehled začíná charakteristikou pozitivistického přístupu a pokračuje jeho kritickým zhodnocením, z něhož následně pramení dva hlavní směry vývoje teoretického myšlení ve společenských vědách, které jsou zde – poněkud schematicky – rozlišeny na postpozitivismus a antipozitivismus neboli relativismus.² Pokud budeme uvádět období, ve kterých se daný směr začal rozvíjet nebo kdy začal ustupovat, jedná se vždy pouze o údaje orientační. U počátků rozvoje daného směru se data vztahují především na jeho průkopníky a u konce se týkají období, kdy studovaný směr začal ustupovat z centra pozornosti teoretiků. Pochopitelně každý směr má své skalní stoupence, univerzity a školy, kde často přežívají teorie a metody, které jsou v jiných zemích považovány za překonané. Právě s vědomím, že teoretické přístupy a metody se ve vědě nestřídají nespojitě, nýbrž že se často překrývají, doplňují a prolínají, je třeba vnímat také následující text.

1.1 POZITIVISMUS

Podle zakladatele tohoto filozofického a metodologického směru Augusta Comta (1798–1857) představuje pozitivismus první skutečně vědeckou metodologii, která je v zásadním rozporu s předchozími epochami poznání, jež byly založeny na mytologii, teologii a metafyzice (tj. nauce o absolutnu, které není možné poznat našimi smysly). Oproti nim klade Comtův přístup zásadní důraz na studium fakt, pozorování jevů a empirické zkušenosti. Z nich lze podle Comtova názoru sestavit jediný opravdový obraz světa, neboť fakta a údaje o nich (data) tvoří nepochybný základ poznání. Cílem jeho metody

2 Ačkoliv podle kritéria počtu vědeckých studií v oblasti regionálního rozvoje by měla být v této kapitole věnována pravděpodobně největší pozornost pozitivismu, v našem případě je zvýšená pozornost věnována přístupům postpozitivistickým a antipozitivistickým. Je to dáno snahou o zdokumentování především současného teoretického vývoje a jeho odrazu v nejnovějších teoriích regionálního rozvoje. Pro bližší seznámení s jednotlivými filozofickými a metodologickými směry odkazujeme na specializované práce (Störig 1991; Neff 1993; Anzenbacher 1995; Fajkus 1997; Popkin a Stroll 2000 pro období před antipozitivismem a dále Petrussek et al. 1996 a Maříková et al. 2000).

je zevšeobecňování dat a údajů do teorie, která by zobecňovala empirická pozorování a zároveň poskytovala vysvětlení jevů. Jedná se tedy o induktivní postup využívající generalizace. Z generalizovaných poznatků by pak podle pozitivistických předpokladů mělo být možné deduktivním přístupem odvodit poznatky platné i pro případy, které dosud nebyly empiricky ověřeny.

Typickým rysem pozitivistické metody je přesvědčení o kumulativnosti vědeckého poznání. Sám Comte a později ve 20. a 30. letech 20. století zastánci novopozitivismu (zejména členové tzv. Vídeňského kroužku) zastávali názor, že pozorování a odvození pravidel ušetří úsilí nutné pro opakované ověřování pokusy a ve svém důsledku umožní spolehlivou predikci. Vědecké poznání založené na indukci, tj. na odvození obecného závěru ze studia prvků dané třídy, by při dlouhodobém vědeckém výzkumu umožnilo zformulovat soustavu pevných závislostí mezi jevy a dát tak pevný společný základ všem vědám bez rozdílu.

Dalším výrazným rysem pozitivismu je předpoklad neutrality vědeckého poznání, tj. že poznání nezávisí na hodnotových soudech vědců, a snaha o striktní oddělení fakt od poznávajícího aktéra v procesu poznávání. Podstatný je u aplikací pozitivistické metody také důraz na kvantifikaci, matematizaci a využití statistických metod, které umožňují snazší operacionalizaci empirické skutečnosti (tj. převedení pozorovaných jevů na kvantifikovatelné jednotky). Díky kvantifikaci je možné bez větších obtíží verifikovat poznatky pomocí statistických testů a ověřit, zda při opakovaném pozorování a měření je vždy dosahováno týchž výsledků.

Ve společenských vědách se pozitivistické přístupy začaly uplatňovat již od konce 19. století – v ekonomii především v díle L. Walrase a V. Pareta, v sociologii byl jejich propagátorem kromě samotného Comta také É. Durkheim.

V oblasti filozofie vědy bylo ke konci 60. let použití pozitivismu do určité míry zpochybněno, a to především pro jeho neúspěšné snahy o predikci, ale i pro necitlivost k faktorům, které nelze odpovídajícím způsobem kvantifikovat a modelovat (ale přesto mohou mít zásadní význam pro objasnění jevů). Z hlediska metodologie a filozofie vědy tak lze 60. léta 20. století označit za začátek postupného ústupu pozitivismu. V té době se začínají dostávat do popředí přístupy, pro které je styčným bodem kritický vztah k pozitivismu, přičemž jejich koncepce se navzájem často dosti zásadně odlišují. V zásadě je můžeme rozdělit na dva směry – na postpozitivismus a antipozitivismus, často také nazývaný metodologický relativismus.

První z nich se snaží o kritické přezkoumání základů pozitivismu, revizi jeho převážně induktivní metody a zmírnění závislosti na datech a empirii. K tomuto směru můžeme do jisté míry přiřadit kritický racionalismus a falzifikacionismus K. R. Poppera, ale především teorii vědeckých revolucí T. S. Kuhna, která měla za následek výrazný odklon od pozitivismu ve vědecké metodologii. Mezi postpozitivistické směry v naší klasifikaci zařazujeme také strukturalismus, kritický realismus nebo teorii strukturace, přičemž přístupy

strukturalistů (a v některých případech i kritických realistů) nejsou v zásadní opozici k pozitivismu.³ Mezi relativistické přístupy je možné zařadit hermeneutiku a interpretativní přístupy vůbec (H. G. Gadamer), dále poststrukturalismus a postmodernismus (J. Derrida, M. Foucault, J.-F. Lyotard). Společným jmenovatelem relativistických přístupů je zásadní odpor k používání metod převzatých z exaktních věd ve vědách společenských. Podle jejich názoru jsou postpozitivističtí filozofové nedostatečně radikální, neschopní oprostit se od snahy o totalizující „velkou“ teorii, přičemž cestu k nápravě vidí ve využití a emancipaci netradičních metod výzkumu (analýza jazyka, moci apod.).

1.2 POSTPOZITIVISTICKÉ SMĚRY

1.2.1 KRITICKÝ RACIONALISMUS A FALZIFIKACE

Za prvního představitele postpozitivismu můžeme patrně označit Karla Raimunda Poppera (1902–1994), a to i přesto, že jeho dílo z pozitivistických tradic jednoznačně vychází (byl úzce spojen s tzv. Vídeňským kroužkem). Ve svých pracích ovšem Popper (1959, 1966, 1972) zpochybnil základní předpoklad pozitivismu, a to, že věda se vyvíjí stálým zevšeobecňováním empirických skutečností, a naopak zastával stanovisko, že zevšeobecnění je v řadě případů až následnou fází, které musí předcházet formulace odvážných hypotéz, které vědci sestavují do teoretických konstrukcí. Teprve když tvořivá lidská psychika vyprodukuje neobvyklé a inovativní hypotézy, nastupuje fáze jejich empirického ověřování. Podstatný rozdíl oproti pozitivismu, který staví na principu verifikovatelnosti jevů a závislosti mezi nimi (potvrzení pravdivosti), však vidí Popperův kritický racionalismus v aplikaci principu falzifikace. Podle něj je třeba snažit se vytvořené hypotézy především vyvracet, zachovávat důsledně kritický přístup k hypotézám a teoriím – odtud také název směru kritický racionalismus. Podle Poppera je v zásadě jedno, zda jsou teorie původu spekulativního, nebo zda jsou založené na generalizaci velkého množství pozorování. Popper tvrdí, že vztah mezi pravdivými a nepravdivými teoriemi je asymetrický, přičemž teorie pravdivá není jedním případem potvrzena – je jím pouze podpořena. Naopak jeden případ, který odporuje stanovené hypotéze, může celou hypotézu zneplatnit a popřít, tj. falzifikovat. Základním postulátem falzifikacionismu tedy je, že teorie nebo hypotéza, již nebylo možné falzifikovat, má přednost před teorií či hypotézou,

3 Strukturalismus ovšem tvoří výjimku i v tom, že jej nelze zcela považovat za reakci na ústup pozitivismu. Tento směr, jenž byl po značnou část 20. století filozofickým směrem paralelním s pozitivismem, si od 60. let 20. století získává nebývalou popularitu v mnoha oborech společenských věd, a to hlavně díky rostoucí popularitě levicového, zejména neomarxistického myšlení, typického pro tuto dobu. Spíše než o reakci na pozitivismus se v tomto případě jednalo o vrchol dlouhodobější popularity.

kteřá falzifikována byla. Konečně hypotézy, které obstojí při zachování principu falzifikace a rigorózní snahy o jejich vyvrácení, je pak možné považovat za správné a pravdivé.

U Poppera je však také podstatná skutečnost, že – obdobně jako pozitivisté – předpokládá objektivní danost reality a jevů, které považuje za nezávislé na pozorujícím subjektu (vědci). Od pozitivismu jej však odlišuje i důraz na zásadní nespojitost vědeckého poznání, což je v rozporu s předpokladem kumulace poznatků, jak ji předpokládají pozitivisté. Podstatné je, že stávající hypotézy a teorie nejsou brány za definitivní a úsilí o jejich falzifikaci neustává. Tím má být zajištěno stálé posouvání našeho poznání.

Popperova verze vědecké metody však má své podstatné praktické problémy. Především – a to platí zejména u společenských věd – téměř u všech zevšeobecnění lze nalézt výjimku, která zevšeobecnění neodpovídá. Přitom je často zřejmé, že neshoda v jednom případě ještě nemusí znamenat, že celá hypotéza je neplatná a nesprávná. Popperovo trvání na neustálé falzifikaci se tak může stát kontraproduktivním, neboť při absolutním uplatnění tohoto principu se stává celá metoda značně neefektivní.

Skutečností však zůstává, že Popper se oproti pozitivismu ve svém přístupu mnohem více blíží tvůrčí vědecké činnosti, jak ji známe z každodenní praxe (tj. vesměs máme nejprve nějaký nápad, jak by bylo možné určitý jev objasnit, a pak teprve přistupujeme k ověřování hypotézy). Důrazem na tuto skutečnost tak Popper vytvořil určité předpolí pro radikálnější stoupence postpozitivismu, pro něž se středem pozornosti stala role člověka v procesu vědeckého poznání.

1.2.2 POSTPOZITIVISMUS VE FILOZOFII VĚDY

Patrně nejznámějším „útokem“ na pozitivistickou metodu byla v 60. letech kniha Thomase Kuhna s názvem *Struktura vědeckých revolucí* (1962, česky 1997), ve které prezentoval svou koncepci paradigmat. Kuhn se snažil dokázat, že novopozitivisté se mýlí ve svém pojetí vědy, které se snaží o rekonstrukci skutečnosti pomocí empirické analýzy. Podle Kuhna pozitivisté nechápou, že čistá fakta, nezátížená náhledem a interpretací člověka, neexistují. Každý jev vyžaduje interpretaci a ta je dána rozdílnými, historicky danými podmínkami. Role subjektu (vědce a jeho okolí) je podle Kuhna rozhodující pro interpretaci skutečnosti.

Klíčový Kuhnův koncept – paradigma – znamená určitý pohled na skutečnost, způsob vidění a chápání, který má svůj historický původ a v čase se reprodukuje. Ve vědě obvykle existují určitá ustálená paradigmat, která představují jakýsi referenční rámec, na který je možné se odvolávat, který všichni zúčastnění akceptují a považují za pravdivý či alespoň relevantní. Takové paradigma existuje v období tzv. normální vědy a obvykle nebývá

zpochybňováno. V rámci normální vědy je možné rozpracovávat teorie, které odpovídají základním předpokladům daného paradigmatu. Zde je možné testovat a modifikovat jednotlivé dílčí části teorie, ale nikoliv zpochybnit celé paradigma a jeho základní pilíře. Reprodukce paradigmat je přitom výsledkem kolektivního charakteru vědy, kdy společnost, ale především vědecká komunita fungují jako soudci správnosti a pravdivosti teorií. V rámci každého paradigmatu ovšem existují odchylky, které není možné v tomto referenčním rámci uspokojivě vysvětlit. Podle Kuhna je součástí kolektivního charakteru paradigmat i schopnost systematicky přehlížet takové jevy, které danému paradigmatu neodpovídají. Právě takové jevy – anomálie – zůstávají na okraji zájmu vědecké komunity, ale přesto se čas od času objeví vědci, kteří se takovými jevy zabývají. Jejich názory a zjištění narušují ustálené paradigma a za určitých podmínek mohou způsobit vědeckou revoluci čili zásadní změnu paradigmatu.⁴ Změna paradigmatu je tedy nespojitá, a proto nelze podle Kuhna mluvit o kumulativnosti vědeckých poznatků tak, jak ji předpokládá pozitivistická koncepce vědy.

Pro ustálení určité teoretické koncepce v čase a pro to, aby byla považována za pravdivou, není podle Kuhna nejdůležitější empirická zkušenost, pozorování, ba ani bezprostřední soulad teorie s empirií (falzifikace nebo alespoň verifikace), nýbrž jednotná, kolektivní interpretace fakt v rámci určitého paradigmatu. Kuhn nepopírá důležitost empirického pozorování, ale to může podle jeho názoru často ustoupit do pozadí procesům, které zajišťují reprodukci paradigmat, tj. procesům psychologickým a sociologickým.⁵ Zásadním Kuhnovým přínosem k teorii vědy a vědecké metodologii je nabourání představy o vědě jakožto čistě racionální činnosti, která existuje bez závislosti na okolí. Kuhn (a ještě více Lakatos) naopak tvrdí, že kolektivní psychologie a praxe, ustálená díky společenské interakci mezi vědci, mohou hrát dokonce důležitější roli než samotné výsledky vědeckého pozorování.

Kritické výtky ve vztahu k teorii vědeckých revolucí vycházejí z konkrétní vědecké praxe. Především je namítáno, že žádná změna paradigmatu není zcela nespojitá. Vždy existuje souvislost mezi předchozím a stávajícím paradigmatem. Někdy přetrvávají prvky starších paradigmat i v paradigmatech nových, jindy se nové paradigma „odráží“ od předchozího pomocí negativní definice. V obou případech však souvislost existuje a vždy alespoň část poznatků

4 K takové revoluci došlo podle Kuhna například s nástupem relativistické fyziky, která nepředstavovala rozšíření poznatků fyziky newtonovské, nýbrž způsobila zásadní přehodnocení základů celé vědecké disciplíny. Podobných příkladů lze ovšem nalézt celou řadu také ve společenských vědách (např. marginalistická revoluce v ekonomii v 70. letech 19. století).

5 Kromě Kuhna lze do skupiny postpozitivistických autorů zařadit také Imre Lakatose, který se pokusil specifikovat Kuhnovy myšlenky a rozšířit je o poznatky z dalších vědních oborů (Lakatos a Musgrave 1970). Lakatosova teorie vědeckých programů říká, že každá vědecká disciplína obsahuje jakési „tvrdé jádro“, které zůstává neměnné v průběhu období normální vědy, a svůj „ochranný pás“. Ten představuje oblast, v rámci níž je možné testovat hypotézy a získávat další poznatky, které ale zásadně nenaruší kompaktnost tvrdého jádra a jeho základních konceptů.

přetrvává. Jako druhá zásadní výtka bývá uváděn přehnaný důraz na sociologický charakter změny paradigmat. Kuhnovi odpůrci tvrdí, že ve vědě nestačí pouze přesvědčit vědce a společnost o správnosti paradigmatu. Existují stále určitá prakticky ověřitelná pravidla, která nelze ani přes souhlas většiny zvrátit, což dokládá i skutečnost, že v rozdílných společenských podmínkách došli lidé často ke stejným teoretickým závěrům.

1.2.3 STRUKTURALISMUS

Strukturalismus je přístup, který prolíná prakticky celým 20. stoletím a jehož původ je ještě podstatně starší, neboť bývá spojován s pracemi Karla Marxe (Marx a Engels 1906–1909; Marx 1970) z poloviny 19. století. Skutečný rozmach strukturalismu nastává ve 20. a 30. letech 20. století, kdy se začal široce uplatňovat především v lingvistice a literární vědě, v psychologii, v antropologii a etnologii. Po značnou část 20. století tedy strukturalismus představoval metodologický směr, který byl „souputníkem“ pozitivismu a který obdobně jako pozitivismus zdomácněl na dlouhá léta jak v přírodních, tak ve společenských vědách.

Základním předpokladem strukturalismu – jak sám název napovídá – je existence struktur čili jakéhosi řádu, formy uspořádání individuálních prvků či jevů. Forma uspořádání prvků může znamenat v praxi docela odlišnou kvalitu studovaného jevu a touto kvalitou je podle strukturalistů nutné se zabývat, aby bylo možné vysvětlit příčiny jevu, případně jejich opakování a reprodukci v čase.⁶ Podstatou strukturalistické metody je vždy abstrakce od jednotlivostí a vlastností studovaných prvků a zaměření pozornosti na „nadčasové“ vlastnosti studovaného objektu, na jeho kvantitativně nevyjádřitelné kvality, tj. na struktury, které podmiňují existenci jevů.

Struktury v rámci společnosti ovšem nejsou zjevné, ale fungují současně jako faktor omezující chování i jako prvek organizace společnosti, který dává chování určitou pravidelnost a ovlivňuje rozhodování jednotlivce. Je možné je identifikovat pouze intelektuální abstrakcí, nikoliv přímým empirickým pozorováním. Nepřímo na ně lze usuzovat z empirické analýzy, která nám může napovědět například o charakteru společenských vztahů, které jsou již samy o sobě formou společenských struktur. Strukturalisté namítají, že opakované empirické pozorování jevu nic neříká o jeho kauzalitě, kterou lze objasnit pouze studiem struktur (ať už mentálních struktur v myšlení jednotlivců, nebo struktur vzniklých působením společenských vztahů), popisem jejich účinků ve společnosti, rozkrytím vztahů mezi strukturami a jednotlivými jevy.

6 Tak například slova vyslovená v určitém pořadí získávají díky struktuře věty smysl, který je kvalitativně odlišný od pouhých slov, hlásek či zvuků, stejně jako se hromada cihel může změnit v jinou kvalitu tím, že změníme jejich uspořádání a postavíme z nich zeď.

Na druhou stranu je však pro většinu strukturalistů příznačné odlišování zkoumaného (objektu) od zkoumajícího (subjektu), které je typické také pro pozitivismus. Právě tato skutečnost se stala v druhé polovině 20. století terčem kritiky ze strany některých antipozitivistických přístupů (viz dále). Dalším výrazným rysem strukturalismu, který se setkával prakticky od svého počátku s kritikou, bylo upřednostňování struktury před individualitou jednotlivých aktérů. Ve velké většině svých forem (např. také v marxismu) totiž strukturalismus opravdu zdůrazňuje vliv společenských struktur do té míry, že dochází téměř ke společenskému determinismu čili předurčení jevů vzájemným spolupůsobením různých struktur a působením tzv. hlubší struktury nebo superstruktury (jakéhosi obecného principu, kterým může být např. princip akumulace kapitálu a tvorby nadhodnoty). To ovšem často svádí k zevšeobecnování při explanaci, které nejen ignoruje rozdíly, jež existují mezi jednotlivci (byť ovlivněnými stejnými strukturálními vztahy), ale také vytváří dojem, že společnost je jakýmsi mechanistickým organismem, který lze pomocí přesné analýzy souhrnně popsat a vysvětlit.

1.2.4 KRITICKÝ REALISMUS

Filozof Roy Bhaskar (1944–2014), který je všeobecně považován za průkopníka kritického realismu ve společenských vědách, se pokusil ve svých pracích (1975, 1979, 1986) o jakési změkčení jinak dosti striktně deterministického strukturalismu do podoby, která by umožnila jak zohlednit vliv jednotlivců na změnu struktur, tak i zabránit zjednodušenému a mechanistickému chápání struktury. Jeho snahou bylo specifikovat roli struktur při objasňování příčin (kauzality) jevů tak, aby nedocházelo k chápání struktur jako bezprostředních příčin jevů. Zjednodušeně můžeme říci, že se snaží vyřešit problém, jak ve strukturami omezeném prostředí dochází ke společenské změně a proč dochází k odlišným výsledkům (jevům/událostem) při působení těchto struktur.

Vlastní metoda prosazovaná kritickými realisty (tzv. retrospektivní metoda) není ani tak dalece nová, jako spíše představuje kombinaci dvou odlišných metod zkoumání. Tradiční postup studia empirických faktů je pro kritické realisty pouze prvním krokem na cestě k pochopení a vysvětlení hlubších příčin – struktur a mechanismů. V této souvislosti se hovoří o tzv. polopravidelnostech (*semi-regularities*), jež mohou naznačovat, že v sérii pozorování existuje jistá forma uspořádání (*pattern*). Vyhledávání takových pravidelností má být cílem tzv. extenzivního výzkumu, který má za cíl z velkého množství sledovaných jevů sestavit předběžnou formulaci teorie (např. může zjistit existenci úměry mezi dvěma jevy). Podstatný rozdíl oproti pozitivismu spočívá v tom, že pro kritické realisty představuje tato část výzkumu pouze fázi identifikace potenciálních spojitostí mezi jevy, nikoliv samotný proces budování teorie.

V druhé fázi nastupuje intenzivní výzkum (Harré a Madden 1975; Sayer 1984/1992) zaměřený na úzkou skupinu sledovaných prvků (třeba jen jeden) s cílem nalézt příčinné vysvětlení a rozlišit mezi nutnými (*necessary*) a nahodilými (*contingent*) okolnostmi vzniku jevů. Nutnými okolnostmi se rozumí struktury, jejichž působení je stálé, stabilní a je dáno vlastními vztahy mezi věcmi. Pro odhalení nutných vztahů je používána metoda abstrakce, zatímco pro identifikaci nahodilých vztahů je používán konkrétní empirický výzkum. Například vztah mezi zaměstnavatelem a zaměstnancem znamená, že jeden bez druhého nemůže existovat. Jedná se tedy o nutný, jakýsi obecný vztah či pravidlo, které ovšem nelze přímo empiricky pozorovat, ale má přitom zásadní vliv na chování aktérů. Nahodilá část vztahu už je to, zda zaměstnanec dostává nízký či vysoký plat, zda je chráněn kolektivní smlouvou či nikoliv atd. U těchto specifických skutečností záleží na konkrétním mechanismu, jímž se projevuje strukturální vztah do specifické události a který není možné objasnit pouze extenzivním výzkumem.⁷ Charakter mechanismu je přitom dán – a v tom je zřejmý rozdíl oproti strukturalismu – konkrétními, proměnlivými a vcelku nahodilými podmínkami ovlivnitelnými lidskou činností. Podstatné při tomto druhu příčinného vysvětlení je, že opakování nebo vůbec četnost výskytu určitého jevu ještě vůbec nemusí znamenat existenci zákonitosti, jak by k tomu mohly svádet výsledky extenzivního empirického výzkumu.

Vývoj vědeckého poznání je podle kritických realistů v zásadě kumulativní, ale neznamená to, že by proto bylo možné s postupem poznání spolehlivěji předpovídat sledované jevy. Musel by být totiž dodržen předpoklad uzavřeného systému, což při studiu společenských jevů není splnitelné. Kritičtí realisté tedy jako první z dosud popisovaných směrů programově rezignují na možnost predikce. Dokonce považují předpovídání v oblasti společenských jevů tak, jak se o něj snaží pozitivisté, nejen za nemožné, ale i za nepotřebné, nežádoucí a zavádějící (Lawson 1997). Jejich výzkum se omezuje pouze na stanovení tendencí jevů, které charakterizují jako dlouhodobě působící mechanismy. Spolehlivé vysvětlení by pak mělo být základem nikoli pro predikci, nýbrž pro možnost představit si, že věci by mohly fungovat také jinak.

Kritika, s níž se kritický realismus setkal, byla v zásadě dvojího druhu. Jednak mu bylo vyčítáno, že je příliš eklektický, že nenabízí nic zásadně nového a že v podstatě představuje pouze kombinaci dvou dosud běžných metod výzkumu – pozitivistického empiricismu a strukturalistické abstrakce a hledání skrytých struktur. Také bylo zdůrazňováno, že rozlišení mezi nutnými a nahodilými vazbami je dosti problematické a v praxi často obtížně použitelné. Podle názoru druhého kritického tábora, který se vytvořil kolem postmoderně založených vědců (především feministického založení), se kritický realismus pokouší pouze o vytvoření nové, tzv. velké teorie, totalizujícího

7 Pro bližší popis metody a aplikaci kritického realismu do společenských věd viz Sayer (1984/1992).

a všeobjímajícího rámce, který se staví do pozice nadřazeného soudce, ale ve své všeobecnosti není schopen postihnout specifické okolnosti, jež jevy podmiňují. Proto mu bývá stoupenci relativistických přístupů vytýkán nedostatečně etnografický přístup, který by více využíval participativních forem výzkumu (blíže viz hermeneutika).

1.2.5 TEORIE STRUKTURACE

Obdobný problém jako Bhaskar se pokouší řešit také teorie strukturace (strukturační teorie). Její autor, britský sociolog Anthony Giddens (* 1938), se rovněž zabývá problémem proměnlivosti struktur a snaží se o „zlidštění“ strukturalismu tím, že klade důraz na možnost jednotlivců struktury pozměnit, ale současně zdůrazňuje i tendenci struktur ke stabilizaci v čase (Giddens 1977, 1984, 1987). Jedná se tedy o pokus o překonání tradičního rozporu mezi strukturálními omezeními (determinismus) a volností v chování aktérů (voluntarismus).⁸

Teorie strukturace pracuje také s konceptem struktury, ale na rozdíl od strukturalismu jej doplňuje o koncept aktéra (*agency*). Strukturační teorie je inspirována také hermeneutikou (viz dále) v tom, že klade důraz na roli interpretace vjemů, konstrukci a vznik významů ve vzájemné interakci lidských zkušeností, praktik. Aktivitu jednotlivců (*action*) je podle ní třeba chápat jako proces, ve kterém lidé odrážejí charakter okolního prostředí (*reflexivity*), ale přitom jednájí do značné míry autonomně. Jedná se totiž o aktéry, kteří mají vědomosti (*knowledge*) o svém prostředí, a v kontextu těchto vědomostí je také třeba interpretovat jejich chování. Kromě toho vlastní proces poznání a chování jednotlivců může v delším časovém horizontu pozměnit struktury, ve kterých se jednatel pohybuje (např. výsledky vědeckého studia mohou pozměnit samotnou realitu, která nás obklopuje), a rovněž vlastnosti aktérů se mohou interakcí měnit. Nelze tedy předpokládat, že by chování bylo možné vysvětlit v rámci všeobecného, nadčasového modelu či logiky tak, jak se o to pokoušejí mechanistické přístupy v pozitivismu nebo funkcionalisticky pojatý strukturalismus (někdy je tato výtka adresována i kritickému realismu). Takové snahy Giddens (1984) kritizuje a označuje je za pokusy o strukturální determinismus. Tvrdí, že výsledek společenské změny je předem neurčitelný.

8 Paralelně s Giddensem rozvíjí svůj teoretický model založený na konceptu praktik (*practice/pratique*) také francouzský sociolog Pierre Bourdieu (1930–2002), jenž dospívá do značné míry k podobným závěrům (Bourdieu 1977, 1979, 1993). Také proto se v souvislosti se strukturační teorií objevily v průběhu 80. let spekulace o tom, že se jedná o rodící se konsenzus v rámci společenských věd. Tento předpoklad se sice zcela nenaplnil, ale skutečností zůstává, že Giddensovy i Bourdieuovy teorie představují dosud nedokončený projekt, který má řadu stoupenců. Jejich výrazným společným rysem je úsilí odpoutat se od snah budovat společenské teorie na principech platných v přírodních vědách a odmítání možnosti pevně daných zákonitostí.

Oproti předchozím teoretickým přístupům je tedy strukturační teorie teorií „s otevřeným koncem“. Vývoj společnosti chápe jako proces podmíněný činnostmi jednotlivých aktérů, ale důsledky jejich chování nejsou zcela vědomé a záměrné. Strukturální charakteristiky společenského prostředí nepředstavují omezení ve smyslu překážek (ať fyzických, či mentálních), nýbrž jako součást procesu reprodukce ustálených forem jednání, tj. rutin (*routines*) a praktik (*practice*) (Giddens 1984). Struktura je pouze zevšeobecněním společenské praxe (*social practice*), neustále reprodukováný, byť nezamýšlený rutinizovaný výsledek činnosti lidských aktérů (jak činnosti mentální, tak i materiální, zhmotnělé). Strukturu lze tedy chápat jako prostředek i výsledek společenských praktik, jako cosi, co je zároveň tvořeno i přetvářeno v průběhu samotného procesu konání jednotlivce, co lidskou činnost umožňuje i omezuje (*enabling and restricting*). Jednotlivci mohou systém měnit (a mění), ale pouze v kontextu existujícího systému praktik a institucí. Tento systém v sobě ovšem nevyhnutelně zahrnuje také prvek moci (*power*), ať už v podobě postihu, přinucení (*coercion*), nebo symbolické moci (projev úcty, legitimita postavení v rámci společenské struktury). Jedná se tedy o pojetí struktury jako procesu čili mnohem měkčí pojetí struktury, než jaké nabízí strukturalismus či kritický realismus, podle nichž představuje struktura abstraktní entitu, která působí a existuje do značné míry nezávisle na jednotlivci.

Kritiky strukturační teorie můžeme rozdělit do dvou základních skupin. První výtky se týká jejího přílišného eklekticismu, snahy pouze vedle sebe poskládat a sladit principiálně neslučitelné přístupy. Tato kritika vycházela především z řad teoretiků s humanistickou orientací, kteří kladli důraz na individualitu aktérů a vyčítali strukturační teorii, že se příliš málo věnuje vlastní interpretaci člověka/aktéra. Naopak především ze strany strukturalistů se objevily výtky nejasnosti v rozlišení mezi koncepty struktury a aktéra. Giddensovi bylo vyčítáno, že zaměňuje aktéra za jeho aktivitu a že zjednodušuje pojem struktury na trvale tvořená a přetvářená společenská pravidla jednání (tedy neformální instituce). Tím podle strukturalistů pozbývá struktura svůj hlubší, empiricky nepozorovatelný charakter. I přes tyto výtky se však těší strukturační teorie prakticky od doby svého vzniku značné oblibě.

Nutno mít ovšem také na paměti, že na rozdíl od ostatních dosud popsaných směrů teorie strukturace – a to jak v případě Giddense, tak Bourdieua – představuje teoretický rámec téměř výlučně společenskovědní. Do jisté míry navazuje na tradice postpozitivistických autorů, jako je Kuhn, a to především tím, že klade zásadní důraz na roli aktéra. Podstatným důsledkem této skutečnosti je, že počínaje strukturační teorií můžeme hovořit o teoretických přístupech, které jsou používány prakticky výlučně ve společenských vědách. Neznamená to, že by nebyly relevantní pro exaktní vědy, jelikož i zde výzkum představuje lidskou činnost, která není zcela nezávislá na studovaných objektech a okolních společenských procesech. Přesto ale strukturační teorie předznamenává možný metodologický „rozštěp“ mezi oběma oblastmi

vědeckého zkoumání – vědami přírodními a společenskými. Zhruba od přelomu 70. a 80. let 20. století tak společenská věda do určité míry rezignovala na vytváření metodologického rámce, který by tvořil společnou platformu jak pro studium společnosti, tak pro studium přírodních jevů.

1.3 RELATIVISTICKÉ PŘÍSTUPY

Poslední čtvrtina 20. století je v metodologii věd ve znamení nejen možného rozštěpu mezi společenskými a přírodními vědami, ale také odklonu od jakýchkoliv „velkých“ teorií, které by byly schopny podat všeobjímající rámec pro vysvětlení fungování světa. Pro relativistické směry, které jsou pro toto období příznačné, je charakteristická krajní skepse k explanaci v tradičním slova smyslu, tj. k možnosti vysvětlit jednoznačně „proč“ a „jak“ a nadřadit jeden způsob explanace jiným. Důraz je naopak kladen na pluralitu možných vysvětlení a především na jiné formy poznání, než je vysvětlení – na pochopení a na možné odlišnosti v interpretacích skutečnosti. Ačkoliv se aplikace relativistických přístupů ve společenských vědách omezují převážně na oblast lingvistiky, kulturní teorie a antropologie, v průběhu 90. let 20. století se některé jejich prvky (zejména hermeneutické přístupy) začaly stále výrazněji prosazovat také v geografii a regionálních teoriích a poněkud omezeněji také v ekonomii.

1.3.1 HERMENEUTIKA

Hermeneutika svůj původ odvozuje již od analýz starověkých a středověkých teologických textů. Snahou původních hermeneutů bylo interpretovat texty v kontextu společenských a kulturních podmínek doby jejich vzniku, vžít se do podmínek, v nichž je autoři psali, a touto cestou co možná nejvěrněji interpretovat významy, které jim sami připisovali. V moderním pojetí je ovšem hermeneutika záležitostí 20. století a pojí se se jménem filozofa Hanse-Georga Gadamera (1900–2002), jehož dílo – především publikace s názvem *Pravda a metoda* (1960/1975) – dalo podnět k zásadnímu obratu ve společenských vědách. Základní tezí Gadamerova hermeneutického přístupu je tvrzení, že nic v našem světě není objektivní, vše je pouze výsledkem interpretace, která závisí na pohnutkách a mentálních konceptech studujícího subjektu, vědce, a na vzájemné interakci mezi objektem zkoumání a zkoumajícím subjektem.⁹

9 Podle stoupenců hermeneutiky není možné podat objektivní vysvětlení jevů, jelikož neexistuje hodnotami nezátížené vědecké poznání. I pozitivistická věda je podle nich založena na specifické formě hodnot a na víře ve verifikaci jako univerzálním měřítku pravdivosti. Rovněž kauzalita v pozitivistickém smyslu pevné příčinné závislosti je zpochybňována, jelikož lidské praktiky, neformální instituce a víra nejsou ničím pevně daným, ale pouze výsledkem chápání a vnímání aktérů.

Hermeneutický přístup tvrdí, že smyslem vědeckého zkoumání by neměla být snaha o univerzální vysvětlení platné ve všech podmínkách, nýbrž snaha pochopit (*understand, verstehen*), jak vznikají významy, které jednotlivým jevům připisujeme, a objasnit vztah mezi chováním lidí a jejich subjektivními pohnutkami. Každé poznání je proto podle hermeneutiků situované, je závislé na konceptech a vztazích, jež používá zkoumající subjekt v procesu poznávání; je zakořeněno v interpretačním rámci, který sestává z předem daných předpokladů, návyků a stereotypů v myšlení, v nazírání na svět i v jednání. Cílem vědy nemá být podle hermeneutiky odstranění vlivů způsobených individuální interpretací skutečnosti (to, co by pozitivisté označili za „subjektivní zkreslení objektivní reality“), ale objasnění, proč chápeme jevy a procesy právě tak, jak je chápeme, a proč jim připisujeme právě takové, a ne jiné významy (*meaning*). Kromě vědy existují také jiné zkušenosti (např. umění, kulturně-historické dědictví), které jsou exaktními vědeckými přístupy nepostižitelné. Smyslem hermeneutiky je podle Gadamera (citováno v Grondin 1999) hledání pravdy ve vzájemném dialogu na základě „předporozumění“ s partnerem (partnery). Předporozumění je dosaženo na základě shody na cíli, kterým je hledání dobra, a dále díky uvědomění si, že ten, kdo hledá dobro, je „na cestě“ (v osobním případě pak toto vlastní sebeuvědomění o postupu na cestě hledání dobra označuje Gadamer jako „sebeporozumění“).

Z hlediska používaných technik znamená hermeneutika obrat k používání kvalitativní analýzy (tzv. etnografické a participativní metody výzkumu – obsáhlé rozhovory, dlouhodobá pozorování, často s přímou spoluúčastí výzkumníka). Dalším typickým rysem hermeneutiky je analýza jazyka jako prostředku, který vytváří, stabilizuje a reprodukuje mentální koncepty a referenční rámce pro interpretaci jevů.

Vědec se podle hermeneutického chápání nemůže dobrat skutečné pravdy tak, jak ji chápou aktéři, jejichž chování studuje, ale může se pouze snažit svou analýzou co nejpodrobněji zachytit a rekonstruovat jejich chápání světa v kontextu významů, které přisuzují věcem kolem sebe. Neznačená to, že by byl takový popis rezignací na elementární zásady vědeckosti a možnost explance – i popis a analýza založené na hermeneutické interpretaci jsou více či méně spolehlivé a odpovídající skutečnosti. Je však nutné, aby výzkumník dostatečně reflektoval svou vlastní pozici, ze které daný jev zkoumá, a neměl by výsledky svého výzkumu považovat za univerzálně platné a převoditelné do jiného kulturního prostředí.

1.3.2 POSTSTRUKTURALISMUS A POSTMODERNISMUS

Poststrukturalismus má v zásadě politický program – pokouší se nabídnout alternativu, která by osvobodila člověka, ale přitom omezila riziko, že se snaha o osvobození stane novou ideologií a formou útlaku. Jeho zastánci proto

považují za nezbytné soustavné kritické hodnocení dosaženého stavu poznání, zejména zdánlivých „konečných řešení“ a „definitivních pravd“. Zásadní význam má analýza kulturních tradic, která by měla vyústit v odstraňování předsudků a osvětlení nových pohledů na studované jevy. K tomu používá různých nových technik, z nichž nejznámější je technika dekonstrukce, která má původ v analýze literárních a filozofických textů a jejíž snahou je rozebrat (dekonstruovat) tradiční postupy myšlení navyklé v evropské civilizaci, pro něž je příznačné uvažování v podvojných logických kategoriích (např. dobrý × špatný, bytí × nebytí, uvnitř × vně, přírodní × kulturní, rozvinutý × zaostalý) (Derrida 1967/1976, 1967/1978, 1972/1981). Obdobně i Michel Foucault se pokoušel o analýzu neviditelných vazeb ve společnosti, které svazují jednání člověka. Hovoří především o roli moci (*power*) jako kritériu pravdivosti a kritizuje modernistické pojetí racionality, logiky a rozumu spojené s osvícenskými tradicemi 18. století a snahou nalézt jeden univerzální princip pravdivosti. Takovou představu považuje Foucault za formu útlaku (Foucault 1963/1976, 1966/1973). V jeho pojetí se jedná jen o totalizující pokus s cílem podřídit společnost jednotné disciplíně a kontrole, která má formu vnuceného způsobu uvažování, jenž normalizuje chování lidí prostřednictvím odkazů na princip pravdy, který se stává prostředkem moci a legitimizace stávajícího řádu. Foucault tvrdí, že snahou vědy by proto mělo být podat obrázky o historickém vývoji „režimů pravdy“ a pomocí analýzy vztahů dominance rekonstruovat mechanismy a technologie moci, které umožňují stabilizaci režimů pravdy v čase. V tomto úsilí o nastolení „plurality etik“ (Foucault 1976/1981) vidí autor i možnost emancipace dosud opomíjených postojů a interpretací světa.¹⁰

Zjevná slabina poststrukturalistického přístupu spočívá v tom, že se jedná o značně dílčí pohled na svět. Důraz na diskurzivní charakter sociálních procesů je zcela originální a bezpochyby podstatný, ale dochází při něm k určité rezignaci na hledání odpovědí na praktické otázky, kterými se společnost musí tak či onak zabývat. Jakkoliv je tento přístup hodnotný a nezbytný pro reflexi autorů, jeho absolutní uplatnění by do značné míry také znamenalo

10 Z poststrukturalistických zásad vychází i některé úžeji tematicky zaměřené podsměry, jejichž společným rysem je snaha analyzovat proces represe a objasnit, proč a za jakých okolností se marginalizované skupiny staly potlačovanými a proč je jejich způsob interpretace považován za nerovnocenný. Mezi nejvlivnější podsměry tohoto typu patří feminismus, který zdůrazňuje soustředěnost vědecké interpretace na interpretaci zatíženou patriarchálním vnímáním, koncepty a jazykem, jež k tomuto druhu interpretace předurčují (např. Phillips 1987). Namísto rozdílů a nerovností mezi regiony a skupinami obyvatelstva se „feministé zaměřují na vztah mezi produkcí a reprodukcí jako součástí kapitalistického patriarchátu“ (Rose 1993, 113) a zdůrazňují, že osobitost postavení žen ve společnosti je výsledkem „sociální konstrukce“ (social construction) (např. Mouffe 1988; Laclau 1990; Haraway 1991). Obdobně postkolonialismus se zabývá rolí ideologie jako formy represe, která poskytuje zavádějící obraz o společnostech v bývalých koloniích (dnes zemích třetího světa). Jeho stoupenci (např. Said 1978; Amin 1989; Bhabha 1990) tvrdí, že prostřednictvím zevšeobecňující, totalizující teorie a konstrukcí specifických významů a symbolů vzniká zkreslený obraz primitivní, zaostalé společnosti, který silou své interpretace pouze posiluje pokračující dominanci jedné části společnosti/světa nad druhou.

např. rezignaci na možnost odpovědi na otázky po příčinách hospodářských rozdílů mezi regiony.

Ještě radikálnější ve směru metodologického relativismu jsou postmodernistické přístupy, jejichž charakteristikami jsou antiuniverzalizmus, radikální antikumulativismus poznání, hodnotový relativismus a radikální pluralismus. Nejedná se ani tak o ucelenou teorii, jako spíše o přístup k realitě. Postmodernisté se pokoušejí zaujmout vstřícný postoj k rozdílným formám poznání a věnují pozornost různým způsobům, jimiž vnímáme a reflektujeme realitu. Podle ryze postmoderních autorů je totiž možnost vytvoření kritéria pravdy veskrze vyloučena (a to i pravdy v pojetí, které zastává např. Foucault, tj. pravdy jako dominantní formy mikrostruktur moci). Většina postmoderních autorů (např. Lyotard 1979; Deleuze 1991a; 1991b; ale i Foucault 1976/1981) pak zastává názor, že díky přetrvávající dominanci a represí ze strany tradiční, většinové společnosti by adekvátní reakcí měla být nejen pluralita, ale také odpor, rezistence ze strany marginalizovaných skupin (etnických a politických menšin, žen, homosexuálů, imigrantů, mentálně a zdravotně postižených atd.), jež by vedly k jejich emancipaci.

Pro postmodernismus je příznačný zásadní odpor a skepse k jakýmkoliv pokusům o systematickou teorii. Takové pokusy označuje za „velké vyprávění“, metanaraci (ve smyslu velké teorie), která vychází ze snahy o systematizaci a „zglajchšaltování“ světa (Lyotard 1979). Lyotard tvrdí, že v současné době pozbývají veškeré metanarace legitimacy a důvěryhodnosti, protože dnešní postmoderní společnost je charakterizována heterogenitou, ale zároveň uznáním a tolerancí velké rozmanitosti a plurality náhledů. Vědění by tedy nemělo být totalizujícím nástrojem útlaku v podobě metanarace, ale mělo by být prostředkem, který zvyšuje vnímavost lidí k odlišnostem a posiluje schopnost porovnávat nesouměřitelné.

Aplikace postmodernistického přístupu a antipozitivismu v jeho extrémní formě by v podstatě odsuzoval soustavné studium a výzkum k zániku. Důraz, který tyto přístupy kladou na pochopení, vcítění se do chápání jiných a do jejich odlišností, v podstatě znemožňuje jednoznačnou výpověď a závěry o studovaných jevech. Radikální relativismus a pluralita, které vyznává postmodernismus, tak útočí na základní principy, na nichž byla vědecká praxe vybudována – principy pravdivosti, objektivity, touhy po poznání jako prostředku ke zlepšení životních podmínek. Pro málokoho je také ve vědecké praxi přijatelné tvrzení, že všechny pravdy jsou stejně pravdivé nebo že není možné rozhodnout, co je správně a co špatně. Jinými slovy, s postmodernismem lze obtížně souhlasit do těchto krajních důsledků, protože takový přístup by ochromil řadu zažitých principů výzkumu a chápání vědy a poznání jako prostředku k řešení problémů, jimž musí společnost i jednotlivci čelit.

Přesto má však postmodernistický přístup své místo ve vědecké metodologii a jeho pohled může představovat obohacení i pro teorie regionálního rozvoje. Postmodernismus může otevřít nová témata, kterým se dosud nikdo

nevěnoval, může podpořit reflexi autorů a otevřít jim cestu k zamyšlení nad formulacemi otázek, které si kladou, a nad výzkumnými postupy či výsledky vlastních výzkumů, jichž se v některých případech nekriticky používá pro účelové zdůvodnění politických či jiných cílů. Otevírá také otázku vědy a vědění jako zdroje moci a ovlivňování, která je velmi aktuální zejména v éře tzv. „fake news“, kdy se zkreslování fakt stalo běžnou součástí našich životů. Právě kritické zamyšlení nad vlastní výzkumnou praxí a reflexe osobní odpovědnosti vědců představuje jeden z hlavních pozitivních přínosů postmodernistů.

Každý pokus o klasifikaci teorií nutně primárně zdůrazňuje rozdíly mezi teoriemi a do jisté míry opomíjí skutečnost, že změny v teoretických přístupech jsou v zásadě kontinuální a spojité. Rovněž toto schéma je zatíženo uvedeným nedostatkem a jeho časová osa nutně působí příliš „exaktně“. I přes tato významná omezení se však domníváme, že předložené schéma může dobře posloužit pro přehledné zařazení jednotlivých směrů a (při respektování všech uvedených zjednodušení) může posloužit jako vhodná pomůcka pro orientaci v teoriích vědy.

Teorie regionálního rozvoje

2.1 NEOKLASICKÉ A NEOLIBERÁLNÍ TEORIE REGIONÁLNÍHO ROZVOJE

2.1.1 LOKALIZAČNÍ TEORIE

Za nejstarší součást, nebo spíše za předchůdce teorií regionálního rozvoje bývají považovány lokalizační teorie (např. Richardson 1979). Ty se vyznačovaly výrazně neoklasickým založením a jejich cílem bylo nalezení faktorů ovlivňujících lokalizaci ekonomických aktivit a vysvětlení prostorového rozmístění ekonomiky. Nejstarší pokusy o vysvětlení lokalizace jednotlivých ekonomických aktivit pocházejí již ze 17. a 18. století (Scott 1976), přičemž za vyvrcholení této nejstarší generace prací je považována studie von Thüneny z roku 1826, věnovaná pravidelnostem v rozmístění jednotlivých typů zemědělských aktivit.

Podle Massey (1979a) lze v rámci neoklasických lokalizačních teorií rozlišit čtyři základní směry. Prvním je snaha o vysvětlení lokalizačních rozhodnutí jednotlivých firem (např. Weber 1928, orig. 1904). Alfred Weber definoval tzv. lokalizační faktory, mezi něž lze počítat například naleziště surovin, cenu pracovní síly, dopravní náklady. Ve svých modelech se zaměřil na nalezení

optimální lokalizace podniku prostřednictvím minimalizace dopravních nákladů. Weber také zavedl pojem aglomerační úspory jako zvláštní příklad vnějších úspor, které obecně definoval Alfred Marshall (1920) – viz rámeček 1. Weber rovněž zavedl pojem deglomerační síly či faktory, které naopak přispívají spíše než ke koncentraci výroby k její disperzi (Phelps 1992).

1. VNITŘNÍ A VNĚJŠÍ ÚSPORY

Vnitřní úspory – rozlišují se úspory z rozsahu a ze specializace. Úspory z rozsahu jsou dosahovány expanzí firmy. Jedná se o úspory získané zvětšením objemu produkce, což umožňuje snížit jednotkové náklady, neboť část nákladů má fixní povahu (např. náklady na vývoj výrobku, zaškolení pracovníků, cena používané technologie apod.). Jinou možností dosažení úspor z rozsahu jsou inovace v oblasti organizace, procesu výroby nebo samotného výrobku umožněné zvýšením objemu produkce.

Úspory z rozsahu jsou přitom podle Thomase (1972) ovlivněny především omezenou dělitelností některých výrobních faktorů, možností specializace, efektivnějšími metodami organizace, změnami relace mezi fixními a oběžnými náklady a efektem učení.

Úspory ze specializace jsou dosahovány v situaci, kdy se výrobou určitého zboží snižují náklady na výrobu jiného zboží, například využíváním stejné nebo podobné technologie.

Vnější úspory – úspory získané díky existenci jiných aktérů nebo veřejnou dostupností některých zdrojů. Vnější úspory mohou být finanční povahy, například úspory vzniklé na základě expanze ostatních firem, což může vést ke snížení jednotkových cen vstupů. Jiným příkladem vnějších úspor je například kvalitní veřejný vzdělávací systém, připravující budoucí pracovníky pro soukromé firmy.

Podmnožinou vnějších úspor jsou aglomerační úspory, dosahované díky blízkosti jiných firem. Alfred Marshall (1920) identifikoval tři typy těchto úspor, a to (1) sdílení pracovního trhu (zaměstnancům i zaměstnavatelům poskytuje větší možnost volby, dále v případě propuštění z důvodu ekonomických potíží zaměstnavatele poskytuje zaměstnanci větší šanci nalézt nové místo), (2) šíření technologií z blízkých firem a (3) společné využívání specializované infrastruktury a specializovaných dodavatelů. Hoover (1936) aglomerační úspory rozdělil na dva základní typy: a) lokalizační úspory (tj. úspory dosažené vzájemnou blízkostí firem stejného odvětví) a b) urbanizační úspory (tj. úspory dosažené vzájemnou blízkostí firem různých odvětví). Za hlavní mechanismus pro dosažení lokalizačních úspor je považován pokles transakčních nákladů díky vzájemné blízkosti firem. V případě urbanizačních úspor se jedná hlavně o úspory vzniklé společným sdílením institucí a zdrojů považovaných za veřejné zboží, včetně infrastruktury a trhu práce (Pred 1977a; Malmberg et al. 2000).

V současnosti se za významné aglomerační úspory považují mechanismy posilující konkurenceschopnost vzájemně blízkých firem především prostřednictvím procesu učení a tvorby inovací (Malmberg et al. 2000). Za nejvýznamnější aglomerační výhody považuje Porter (1996) dynamické aglomerační výhody, zejména kumulativní mechanismy založené na rozdílech ve schopnosti učit se a v tvorbě inovací, přičemž významnou roli hrají podpůrné instituce a také motivace.